

МҰХАТОВА ОРАЗГҮЛ ХАСЕНҚЫЗЫ

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті дүние
жүзі тарихы, тарихнама және
деректану кафедрасының
профессоры
Қазақстан Республикасы
Алматы қаласы

РУМ АВТОРЛАРЫ ІУ ҒАСЫРДАҒЫ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ, ҒҰНДАР ЖӘНЕ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ ТУРАЛЫ

УІ-Х ғасырлардағы Қазақстан аумағы және ондағы және халқы туралы бірден бір тарихи дерек болып көне тас жазба ескерткіштері саналады. Оларды ғылымда тас жылнамалар, бітіктастар, руналық жазбалар деп те атай береді. Көне түріктер қолымен қалдырылған тас ескерткіштер түрік тілінде ғана емес, қытай, соғды, т.б. тілдерде жазылған. Сонымен қатар Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалар, олардың орналасуы, шаруашылығы мен тұрмыс-салты еуропалық, яғни рум және византиялық тарихшыларды қызықтырған. Руналық жазба ескерткіштері УІ-Х ғасырлардағы Қазақстан аумағы және халқы туралы біршама құнды мәліметтер берсе, рум тарихшылары мен ойшылдарының еңбектерінде де көне түркілер туралы айтылған. Олар бұл мәселені арнайы жазбаларының, баяндарының тақырыптарына айналдырып, еңбек жазбаса да парсылардың сақтарға қарсы жорығы, әлемді жаулап алушы Ескендір және тағы басқа тарихи оқиғалар мен үдерістер, тарихи тұлғалар туралы айтқанда сақтар, ғұндар, түркілер жайында сөз қозғаған. Еуропалық мемлекеттердің сыртқы тарихын, қазіргі тілмен айтқанда сыртқы саясатына қатысты мәселелерде Қазақстан аумағындағы тайпаларды суреттеген. Сондай авторлардың бірі рум тарихшысы Аммиан Иорданды жатқызуға болады. Ол УІ ғасырда өмір сүріп, «Тарих» атты еңбегін жазған. Иордан – остготтық тарихшы, «Геттердің шығу тегі мен іс-қимылдары» атты еңбектің авторы. Еңбектің ерекшелігі сонда, ол атақты Еділ-Аттила жайында құнды мәліметтер берген. Еділдің жеке тұлғасы сомдалған. Иордан Еділдің оның біршама ұлғайып қалған кезіндегі бейнесін былай сипаттаған: «Ол халықтарды тітірентіп, елдердің барлығына үрей үймелетіп, барлық жерде өзі туралы кең ұғым таратқан еңіреген ер болатын. Оның қадамдары паң, қарағанда жанары ұшқындап, дене қозғалыстарының өзімен аспандаған өз күш-қуатын айғақтап тұратын. Соғысты сүйетін ол тіршілікте қайрымды, бір рет сенгенге мейірбан болатын. Сырттай қарағанда тапал, кең кеуделі, кішкентай көзі сығырайған, бурыл тарта бастаған сирек сақал, тәмпіш мұрын, терісінің түрі адам жиіркенгендей, ол өз тегінің бар белгілерін паш еткендей». Иордан еңбегінің мазмұны оның Прийскі мәліметтеріне сүйенгендігін байқатады. Прийск шығармасында келтірілген аңызды Иордан қайталаған. Автор өзінің «Рум империясы» деген туындысында ғұндар турады жазған. Еділді тіпті оны қайтыс

болған кезде де дәріптеген. «Ғұндардың ұлы королі Еділ, өз әкесі Мундзуктен туған, күшті тайпаның мырзасы! Сен бұған дейін ешкім естімеген құдіретпен қалаларды басып алып, қос Рум империясының әлемін қоқынышта ұстайтын скиф және герман патшалықтарын биледің, мейірбандық мүсіркеумен жыл сайын салық жинап отырдың. ..» деген мәліметтері осының дәлелі.

Дәстүрлі және ауызша тарих айту деректерінде Ескендірдің, яғни Александр Македонскийдің өзі және жорықтары, жаулап алған елдері туралы көп айтылады. Есесіне ежелгі рум тарихнамасында Арриан есімді тарихшы жайында жиі айтыла бермейді. Дегенмен оның «Александр жорығы» деп аталатын еңбегінің маңызы зор. Арриан Вифинияда, Кіші Азияда шамамен 90-95 жылдар да дүниеге келген. Шамамен біздің дәуіріміздің 175 жылы қайтыс болған. Көне замандағы жазылған шығарма Александр қызметін біршама тереңірек баяндайды. Өзінің алдына Ескендір туралы жазуды мақсат қойып, оның өмірін жан-жақты ашуды көздеген. Ол турасында Арриан кіріспеде былай деп жазған: «Егер кімде-кім неге Александр туралы жазған, ол туралы көп жазылған десе, алдымен ол туралы жазылғандарды оқып, менің жазғаныммен салыстырып, таң қалсын». Аррианның «Александр жорығы» атты шығармасы эллинизм дәуірін, сонымен бірге «Александр Македонский монархиясы» аталған уақытша жасанды біріккен мемлекеттердің тарихын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Ескендірдің әлем елдерін, соның ішінде Орталық Азия жерлерін, скифтерге жорық жасағаны жөнінде автор былай сипаттаған: «Александр өзеннен скифтердің кетпегенін, тіпті садақ атқандарын көрді (өзен арнасы кең емес еді), сонымен қатар варварлық әдеттеріне салып, оны мазақ қылып, скифтермен соғыса алмайтынын, әйтпесе скифтер мен азиялық варварлардың айырмашылығын көретінін айқайлап айтады. Ашуланған ол өзенді өтіп, оларға шабуыл жасамақ ниетте өткел жасай бастайды. Дегенмен ол өзеннен өтпек болып, құрбандық шалғанда, жағымсыз белгі беріледі. Бұған ол қатты қынжылды, дегенмен өзеннен өтуден бас тартты. Скифтер оған тыныштық бермейді. Александр өзеннен өтпек болып, тағы да құрбандық шалады, сәуегей Аристандр қайтадан бір пәленің болатынын айтады. Скифтерге соғыс ашудан гөрі олармен мәмлеген келудің тарихтан орын алғандығы былай баяндалады: «Александр бүкіл Азияны бағындырып келіп, скифтерге Ксеркстің әкесі Дарий мазақ болғандай оның да мазақ болғаннан гөрі өлгенінің артық екенін айтады. Елшілір Александрдың айтқанын орындауға дайын екендіктерін айтуға келген болатын, оған скиф патшасы атынан скифтер құнды санайтын сыйлықтар берілді, патша Александрға одақтастық құру үшін қызын беруге дайын екендігін жеткізеді. Александр осымен әуреленіп жатқанда, скиф-массагеттер жеріне қашып барған Спитамен мен бірнеше соғдылықтар 600 массагеттен құралған атты әскер жинап, Бактриядағы бекіністердің біріне барады. Бекініс бастығы да, күзетшілер де шабуылды күтпеген еді, жауынгерлерді қырып тастап, бастықтарын тұтқынға алды. Бекіністі алғандарына риза болған олар бірнеше күннен кейін Зариспаға барады, бірақ қалаға шабуыл жасауға жүрексініп, көп олжаны алып қайтады».

Түркі дәуіріндегі шет елдік, яғни румдық тарихнамада Аммиан Марцеллиннің орны ерекше аталады. Оның еңбектері күні бүгінге дейін

ғылыми айналымнан түспеген. Аммиан Марцеллин УІ ғасырда өмір сүрген ойшыл. А.Марцеллин - антикалық тарихнаманың соңғы ірі өкілі, Рум тарихшысы. 33 кітаптан тұратын «Тарих» атты еңбек жазған, алайда біге дейін одан тек үзінділер ғана жеткен. Әлем елдерінің бірқатарының тарихын сипаттаған тарихшы ғұндар туралы жазған. А. Марцеллиан ғұндарға сипаттама беріп, тарихи-этнографиялық мәліметтер қалдырған. Өз заманының білімді адамы Марцеллиннің есімі осы уақытқа дейін жиі айтылмады, оның мұрасы да зерттеліп, өз бағасын ала алмады, шығармалары да өзге тілдерге аударыла бермеген. Еңбектері хроника ретінде саналып, әдебиет пен тарих бойынша білім алу дереккөзіне жатқызылды. IV ғасырда империялық мемлекеттік мекемелерінің дамуы аяқталды, әлемдік тарих арнасына жаңа халықтар шықты, христиандық мемлекеттік дін дәрежесін алды. Аммиан Марцеллин осы кезеңдегі тарихи оқиғалар мен үдерістер, тұлғалар туралы жазған. Өз дәуірінің әскери оқиғаларына тікелей қатысушы ретінде тарихи шығармасында сыртқы тарихқа басты назарды аудара отырып, мемлекет билігі мен оның беделді орындарында тұрған адамдардың қызметіне тоқталып, Рим мемлекетінің өмірін толық және нақты суреттеп берген. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Марцеллин еңбегі тұңғыш рет қазақ тіліне аударылды. Аммиан Марцеллиннің «Тарихынан» бүгінгі күнге 18 кітабы жетті. Кітаптары тартымды әрі оқиғаларға өзі қатысып, көзімен көргендіктен шынайы жазылған. Аммиан Марцеллин өзі және шығармасы туралы: «Күшімнің мүмкіндігіне қарай, бұрынырақта жауынгер болған грек ретінде Цезарь Неврының билік құруынан бастап, Валенттің өліміне дейін баяндаймын. Мен осы еңбекте шындықты айтуды уәде еткенмін, менің ойымша, еш жерде ол уәдені саналы түрде үндемей қалып немесе жалған айтып бұзған жоқпын», – деп жазған. Гректен шыққан және грек білімін алған Аммиан егде тартқан кезінде Рим әдебиетін игеріп, замандастарының айтуы бойынша, әдеби тілде керемет сөйлеген. Үлкен тарихи шығарма жазып, Аммиан өзінің білімімен жоғары деңгейлі тарихшы екендігін көрсетті. «Тарих» атты еңбегінде өзі аралаған елдерді, халықтарды сипаттап, солардың қалалары, мәдениеті, салт-дәстүрін хатқа қондырған. Мәселен, Кир патша мен Томирис арасындағы соғысты былайша сипаттаған: «Парфия халқы басқа халықтарды жеңіп, өз жерін Пропонтида мен Фракияға дейін кеңейткені белгілі, бірақ менмендікпен, кей патшалардың астамшылдығы елді титықтатқан, өте алысқа жасаған жорықтары патшалықты кедейлікке алып келіп, оның шекарасын тарылтты. Кир тап осындай болатын. Көз жетпес әскерімен Боспордан өтті, бірақ скиф ханшасы Томирис ұлдарының өшін алу үшін оның әскерінің бір адамын қалдырмай жойып жіберді. Кейінірек алдымен Дарий, содан кейін Ксерокс Грецияға көз тігіп, соғысты басқа табиғи ортаға (теңізге) ауыстырғанда, теңізде де, құрлықта да әскерлерінен айырылып, өз бастарын әрең дегенде аман алып қашқан». Сақтар туралы жазбасы өзге ел өкілінің көзқарасы тұрғысында баяндалған. «Соғдылардың жанында егіндікке жарамсыз, малшылыққа ғана жарамды жерлерге қоныстанған жабайы халық сақтар орналасқан. Сондықтан олардың қалалары жоқ. Бұл елде етегінде Тасты мұнара деп аталатын ауыл орналасқан биік Асканимия мен Комед жоталары көрінеді, ол арқылы Сералармен (қытайлықтармен) сауда жасалатын үлкен

сауда жолы өтеді (әңгіме Ұлы Жібек жолы туралы болып отыр). Таулар аяқталған Имавтік және Апурийлік деп аталатын жерде Парсы жерінде Азияттық Сарматтармен және Аландардың шет жерлерімен шекаралас скифтер тұрады. Жердің алыс түкпірінде елсіздікке үйренген олар бір-бірінен алыс орналасқан тұрғын үйлерде тұрып, нашар тамақтанып, кедей тұрады» - дегені осының айғағы. Ғұн тайпалары туралы жазғанында шынайылықпен қатар өзіндік пікір де орын алған. «Ежелгі жазушылар мардымсыз арқылы білетін ғұндар тайпасы мұзды мұхит жағындағы Мэотийск батпағының ар жағында тұрады және өздерінің жабайлылығымен бәрінен асып түседі. Сақалы тез өспеу үшін, сәби туыла салысымен өткір қарумен бетін осады, сөйтіп, олар қартайғанша сақалсыз, ұсқынсыз өмір сүреді. Денелері шымыр, мойындары жуан, түрлері қорқынышты болып келеді, сондықтан оларды екі аяқты хайуанға немесе көпір соңына қойылатын адамға ұқсатып ойып жасалған тамыршаға теңеуге болады». Марцеллин ғұндардың тұрмыс-тіршілігі, күнделікті өмірі, асуы мен киімдері туралы да мәлімет келтірген. Мына төмендегі жолдар ғұндардың аса шыныққан, денсаулықтары зор адамдар болғандығынан хабар береді. «Осындай ұсқынсыздықтарына қарамай, олар өте шымыр, отты да, адам үйренген асты да қажет етпейді, олар өсімдік тамырымен және атының жауырына салып қақталған кез келген малдың шикі етімен қоректене береді. Олар кәдімгі адамдарға қарағанда ешқандай ғимараттарға тығылмайды, қайта олардан моладан қашқандай қашады. Олардан тіптен қамыспен жабылған шатырды да көрмейсің. Олар тау мен ормандарда көшіп жүреді, бесікте жатып суыққа, ыстыққа және аштыққа еті үйреніп кетеді. Жат елде де олар үйге тек аса қажеттілік болған жағдайда ғана кіреді, себебі олар үй ішінде өздерін қауіпсіз санамайды, денесін зығырдан немесе тігілген орман тышқаны терісімен жабады. Олардың үйге киетін киімі мен түзге киетін киімдерінде еш айырмашылық жоқ, бірақ мойынға салынған кір түстес орамал шіріп кеткенше тасталмайды. Бастарын қисық бөрікпен жабады, өздерінің түкті аяқтарын ешкі терісімен қаптайды, олардың еркін жүруіне кедергі жасайтын аяқ киімдерін олар қалыпқа салып тікпейді». Тарихта ғұндардың аса жауынгер халық болғандығы белгілі. Ол жайында көптеген дәстүрлі және дәстүрлі емес деректер бар. Дегенмен Аммиан Марцеллин жазбасының маңызы зор. Ғұндардың ержүректілігі мен соғыс өнерін берік меңгергендерін тарихшы былай көрсеткен: «... олар жаяу соғысқа жарамайды, есесіне олар өздерінің шыдамды аттарынан түспейді, ат арқасында отырып, әйелдерге ұқсап өздерінің күнделікті істерін жасайды. Күн мен түнін олар ат үстінде өткізеді, саудасын да аттан түспей жасайды, атта отырып тамақтанады, қисайып алып түкіреді, ат үстінде ұйықтайды, тіпті түс те көреді. Бір нәрсе туралы ақылдасу керек болса да, ат үстінде отырып кеңеседі. Олар қатал патша билігін білмейді, өздерінің қарттарының басқаруымен кейде жолдарындағыларының бәрін таптап кетеді. Бір нәрсеге ренжігенде кейде соғыс ашады, соғысқа олар сына сияқты сап құрып, аса зор ұрандаған айқаймен шабуылдайды. Тез қозғалады, шапшаңдықпен қатар тәртібін бұзып, не мына тұстан, не басқа тұстан келіп тиісіп, қатыгездікпен қырып салады. Олардың шапшаңдығынан бекініске шабуыл жасап немесе жау лагерін талағанын байқамай қаласың. Оларды жақсы

жаугер деп атауға тұрарлық, себебі алыстан сүйектен шеберлікпен үшкірленген оқтарды садақпен атса, жақыннан жауымен қорықпай қылыштасады, өздері қылыштан қорғанып, аттан құлатып, жаяу қашпас үшін жауына арқан тастайды». Ғылымда дәлелденгендей, ғұндардың көшпенді тұрғындар болғандығына Марцеллин тағы да көз жеткізеді. «Олардың ешқайсысы да жер жыртпайды, тіптен соқаға қолын да тигізген емес. Нақты тұратын жері, үйі жоқ, заңсыз немесе қалыптасқан тұрмыс салтсыз олар мәңгілік қашқындар сияқты көшіп жүреді, киіз үйлерде өмірін өткізеді: онда әйелдері оларға қарабойыр киімін тоқиды, балалар туады, оларды тамақтандырады. Олардың ешқайсысы қайда туғаны жөнінде айта алмайды, өйткені бір жерде тұрақтап тұрмайды» деген жазуы дәйекті дерек болып табылады.

Румдық тарихшылардың Қазақстан аумағындағы ежелгі тайпалар туралы мәліметтері византиялық тарихи ойда да көрініс тапқан. Екі тарихи ойды салыстыратын болсақ, айырмашылықтары көп емес. Екеуінде де Қазақстан аумағын мекен еткен түркі тайпалары, солардың ішінде Аттила жайында көзқарастар орын алған. Мәселен, византиялық елші, тарихшы және жазушы Приск Панийскийдің еңбегінде ғұн тайпалары, соның ішінде оның қолбасшысы және билеушісі сипатталған. Приск Панийскийдің «Византия тарихы және Аттиланьң іс-қимылдары» деген сегіз кітаптан тұратын еңбек жазған, алайда олардың бәрі бізге дейін келіп жетпеген. Геттердің шығу тегіне арналған «Геттер тарихы» атты еңбегін жазғаны белгілі. Елші ретінде қызмет атқарған кезінде ғұндар еліне жиі барған. Геттер тарихын және IV ғасырдағы халықтардың қоныс аударуын баяндай отырып, Аттила жөнінде айтып өткен. Аттиланьң жеке тұлғасын аңыз-әңгімелерге және көзімен көргендерге сүйеніп сомдаған. Мәселен, мына бір үзінді осыны дәйектейді. «Аттила өзіне берік сеніммен қарайтын патша болған. Ал Аттилаға сенімділік беретін Марстан берілген қылыш болып табылады. Ал сол қылыштың Аттилаға берілгендігі жөнінде былайша баяндалады: «Қойшы мал бағып жүріп, бір қойдың тұяғы жатқанын байқайды, сөйтіп қанның ізімен жүріп, қылыштың орнын тауып, сол жерден қазып алады. Ол қылышты бірден Аттилаға апарып береді. Аттила сол себепті өзіне деген сенімділігін жоғалтпайды».

1 Тарих - адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. - Астана Астана: «Фолиант», 2005. - 512б.

2 Арриан // Тарих - адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. - Астана Астана: «Фолиант», 2005. – 288-318бб.

3 Аммиан Марцелин// Тарих - адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. - Астана Астана: «Фолиант», 2005. – 257-287бб.

4 Приск Панийский. Византия тарихы және Аттиланьң іс-қимылдары // Тарих - адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. - Астана Астана: «Фолиант», 2005. – 236-256бб.